

Jongens zijn stoer, meisjes een hoer

De dubbele seksuele moraal in de Nederlandse
adviesliteratuur 1800-1850

15-6-2016

Bachelor werkstuk van
Mirella Jongsma
S4252462

Docent: Marjet Derks
Afdeling: Geschiedenis

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
De dubbele seksuele moraal in de Nederlandse burgercultuur.....	9
Regelgeving omtrent uiterlijkheden.....	15
Regelgeving omtrent omgangsvormen.....	20
Conclusie.....	25
Bibliografie.....	28

Inleiding

Vandaag de dag leven we in een maatschappij die vrijelijk seksueel verkeer gewoonlijk toestaat en zelfs goedkeurt. Jongeren hebben hun eerste relatie vaak al rond het vijftiende levensjaar en in het leven meerdere sekspartners hebben is niet meer uitzonderlijk. Toch valt er in sommige gevallen nog een verschil op te merken in de goedkeuring bij mannen en vrouwen. Wanneer een jonge man bijvoorbeeld drie dames in twee weken heeft weten te 'scoren', staan zijn vrienden vaak te juichen dat het hem is gelukt. Wanneer een vrouw echter met drie mannen binnen twee weken het bed heeft gedeeld, wordt ze al gauw uitgemaakt voor 'slet' en soms zelfs voor 'hoer'. Er lijkt dus sprake van een dubbele seksuele moraal. Voor mannen gelden er andere normen en waarden dan voor vrouwen. Deze dubbele moraal heeft een lange geschiedenis waarin de vrouw altijd ondergeschikt is geweest aan de man. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw stonden de eerste feministen op die vonden dat het ook anders moest kunnen. Wat gaf deze vrouwen de aanleiding om zich in te zetten voor hun rechten? Hoe zag de situatie eruit voordat hij zo drastisch veranderde?

Vanuit deze vraagstukken wil ik onderzoek gaan doen naar de dubbele seksuele moraal in het negentiende-eeuwse Nederland. Mijn overkoepelende vraag luidt: Hoe kwam de dubbele seksuele moraal naar voren in de Nederlandse burgercultuur gedurende de negentiende eeuw? De daadwerkelijke hoofdvraag volgt verderop in de inleiding. De term dubbele seksuele moraal vat ik zeer breed op. Het gaat voornamelijk om seksueel getinte handelingen die bij een vrouw anders beoordeeld worden dan bij een man. Niet de handeling zelf, maar de persoon – in dit geval sekse – die hem uitvoert bepaalt het verschil in beoordeling. Onder seksualiteit versta ik meer dan alleen seks en de handelingen daaromheen. Onderwerpen die hier aan bod komen hebben te maken met zedelijkheid en wat de consequenties zijn wanneer dit wegvalt.

Status Quaestionis

Ideeën- en mentaliteitshistoricus Peter Gay geeft in zijn boek *Schnitzler's Century* (2002) een overzicht van de burgercultuur in Europa gedurende de negentiende eeuw. Als uitgangspunt hiervoor neemt hij het leven van Arthur Schnitzler, een Oostenrijkse schrijver. Gay betoogt dat de burgerij niet homogeen was. Er bestonden verschillende lagen binnen de klasse die zo vaak onder één noemer wordt geschaard, de bourgeoisie. De standaard volgens welke de Victoriaanse burgerij probeerde te leven was die van een vrij individu die zelf zijn leven kon inrichten, al moest dit wel binnen een bepaald kader van familie, maatschappij en staat gebeuren. In het boek geeft Gay een biografie van de Europese bourgeoisie; het is dan ook een synthese van zijn voorgaande werk *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud* (5 volumes, 1984-1998). Daarnaast gaat hij in op de uiting

van seksualiteit in de Victoriaanse tijd. Gay laat zien dat de strenge regels rondom seksualiteit – voornamelijk voor vrouwen – niet voortkwamen uit hoge standaarden, maar uit een niet erkende angst voor het onbekende. Daarnaast probeert hij de fabel over getrouwde mannen uit de bourgeoisie die regelmatig naar een prostituee gingen te ontcrachten.¹

Binnen deze algemene Europese context ontwikkelde Nederland, ondanks veel overeenkomsten met de rest van Europa, een unieke burgercultuur. Sociaal historicus Boudien de Vries wierp in haar artikel *Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij* een blik op het standsbesef in de negentiende eeuw. Zij noemt een artikel van sociaal historicus Theo van Tijn dat in de jaren 1970 verscheen, waarin hij spreekt over het ontstaan van klassenbewustzijn in Nederland. Zijn conclusie luidt dat standen niet kunnen bestaan zonder standsbesef. De Vries heeft hier een andere visie op. Zij pleit voor meer onderzoek naar standsbesef van de burgerij. Sinds het artikel van Theo van Tijn zijn er meerdere werken geschreven over de arbeiders, maar zeer weinig over de hogere standen. De Vries wijst op het gebruik van egodocumenten om een beter beeld te krijgen van de sociale stratificatie.² Haar verzoek werd gehoord en meerdere historici hebben zich sindsdien over het onderwerp burgerij in de negentiende eeuw gebogen.

In 2001 werpt Thimo de Nijs in zijn proefschrift *In veilige haven* een blik op het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij. Hierin gaat hij door op het verzoek van Boudien de Vries door egodocumenten als bron te gebruiken. De Nijs beargumenteert dat historici te weinig naar interactie tussen mensen binnen de burgercultuur hebben gekeken evenals naar processen als in- en uitsluiting. Daarmee pleit hij ook voor een meer heterogeen beeld van de burgerij. Volgens De Nijs is er sprake van meerdere burgerlijke klassen, niet van één burgerij. Hij sluit met deze visie aan bij Peter Gay. Toch deelden de burgerlijke klassen volgens de Nijs ook bepaalde normen en waarden en een burgerlijke levenswijze, waardoor de sociale identiteit versterkt werd. De Nijs onderzoekt in dit proefschrift of en op welke wijze het familieleven bijdroeg aan deze groepsvorming. Zijn conclusie luidt dat er een continue spanning was tussen divergerende en homogeniserende elementen. Het huiselijkheidsideaal gold in principe voor de gehele samenleving, anderzijds waren er genoeg variaties binnen die normen van het huiselijkheidsideaal om sociale verschillen te benadrukken.³

De visie dat de gegoede burgerij niet homogeen was wordt gesteund door hoogleraar cultuurgeschiedenis Jan Hein Furnée. In 2007 publiceerde hij zijn proefschrift over de vrijetijdscultuur en sociale verhoudingen in Den Haag in de 19e eeuw. Dit onderzoek breidde hij uit en werd in 2012

¹ Peter Gay, *Schnitzler's Century. The making of middle-class culture, 1815-1914* (New York, 2002), 3-35 en 62-94.

² Boudien de Vries, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij', *De Negentiende Eeuw* 22 (1998), 25-35.

³ Thimo de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen, 2001), 9-24 en 323-334.

gepubliceerd als *Plaatsen van Beschaafd Vertier*. Hierin onderzoekt Furnée hoe de sociale verhoudingen werden vormgegeven binnen de hogere en middenstanden in negentiende-eeuws Den Haag op plaatsen van beschaafde recreatie. Hij beargumenteert dat de burgerlijke ‘huiselijkheid’ die zo centraal stond in de negentiende eeuw, in Den Haag niet door alle standen even enthousiast ontvangen werd. Furnée geeft hiermee een meer genuanceerd beeld van het idee dat er in de Nederlandse negentiende eeuw een standenoverschrijdende burgercultuur bestond. Hij geeft aan dat er in Den Haag een zeer sterk ontwikkeld standsbesef bestond. Er werden scherpe grenzen getrokken tussen verschillende standen, zowel letterlijk als figuurlijk, ook binnen de groep die de burgerij wordt genoemd.⁴

Er kan dus gezegd worden dat er een algemene consensus bestaat dat de negentiende-eeuwse burgercultuur meer heterogeen was dan men aanvankelijk dacht. Echter wat voor beeld was er in de burgercultuur over seksualiteit? In 1967 besteedde cultuurhistoricus Jos van Ussel in *Geschiedenis van het seksuele probleem* als één van de eersten aandacht aan seksuele vorming in de achttiende en negentiende eeuw. Hij noemde de ontkenning van het seksuele, dat zich voordeed in deze eeuwen, het antiseksueel syndroom. Door een proces van verinnerlijking, dat zich ontwikkelde tussen de 16de en de 19de eeuw, vonden steeds meer emoties en gebeurtenissen achter maskers plaats, zo ook seksualiteit. Er was volgens Van Ussel sprake van verpreutsing. Een uitbreiding van de regels omtrent seksualiteit raakte in zwang, hetgeen samenhangt met het ontstaan van een nieuwe sociale groep, de jongvolwassenen.⁵ Deze visie riep veel reactie op, onder andere van docent historische opvoedkunde H.Q. Röling. In zijn werk *Gevreesde vragen* (1994) gaat Röling in tegen de conclusie van Van Ussel. Röling verwerpt de ‘antiseksuele’ houding van de burgerij in de negentiende eeuw en spreekt eerder van “een afschuiven op de seksualiteit van problemen waar niemand raad mee wist”⁶ Hij schetst hiermee een minder pessimistisch beeld over seksualiteit in de negentiende eeuw. Opvoeders durfden geen expliciete seksuele voorlichting te geven om bijvoorbeeld de gevaren van masturbatie aan te geven.

Met dit minder pessimistische beeld van seksualiteit kwam er ook meer aandacht voor onder andere prostitutie in de negentiende eeuw, dat een wijd verbreid fenomeen is geweest. Met de komst van de Fransen in Nederland gedurende de Napoleontische tijd kwam er een reglementering van de prostitutie. Het werd gelegaliseerd – het zou een noodzakelijk kwaad zijn – en prostituees moesten geregeld op controle komen om zo ziektes zoals syfilis de kop in te drukken. Halverwege de negentiende eeuw kwam hier echter steeds meer kritiek op. In *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor*

⁴ Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam, 2012).

⁵ J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel, 1968), 13-26.

⁶ H.Q. Röling, *Gevreesde Vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam, 1994), 220.

vrouwen (1997) richt Petra de Vries zich op de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland van 1850-1911. Daarbij legt zij de focus voornamelijk op de vraag waarom die reglementering zo omstreden was en geeft zij een aantal belangrijke momenten in de politieke strijd tegen de prostitutie. Hierin vat zij deze strijd niet op als een moraliseringsoffensief, maar als een seksestrijd, een herdefiniëring van seksuele relaties. De Vries beargumenteert dat de prostitutie een politieke kwestie werd, omdat het gepolitiseerd kon worden vanuit veel verschillende perspectieven, zoals armoede, de status van de vrouw, seksuele gevaren en de rol en macht van de staat. Drie verschillende groepen zetten zich in tegen prostitutie: de orthodox- protestanten, feministen en de socialisten. Voor feministen was prostitutie het symbool van seksuele ongelijkheid. De man onderdrukte de vrouw. In de socialistische beweging stond de armoede meer centraal en was prostitutie de uitbuiting van vrouwen uit het proletariaat. De orthodox-protestanten namen het voortouw uit verontwaardiging over de gewettigde ontucht. Er was dus geen sprake van een eenduidige strijd tegen prostitutie. Bovendien ontstonden deze tegenbewegingen volgens De Vries niet vanuit angst voor seksualiteit. Hiermee sluit ze aan bij de visie van Röling dat de burgerij niet zo extreem 'antiseksueel' was.⁷

Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie sluiten in hun werk *Het mysterie van de verdwenen bordelen* (1998) ook aan bij de visie van Röling. Zij onderzoeken hoe de omslag van gereguleerde prostitutie naar een verbod op bordelen heeft plaatsgevonden in de negentiende eeuw. Hiermee volgen ze in de voetsporen van De Vries. Daar waar eerst het libido voorrang kreeg, werd de moraal vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds belangrijker. Dit resulteerde uiteindelijk in het bordeelverbod van 1911. Bossenbroek en Kompagnie beargumenteren dat door de welvaartsstijging, een communicatierevolutie en groeiend zelfbewustzijn er in de loop van de negentiende eeuw meer clandestiene vormen van prostitutie in de omgang kwamen. Hierdoor werd de prostitutie echter ook zichtbaarder en dat was voor de gegoede burger onaanvaardbaar. Volgens Bossenbroek en Kompagnie stonden drie groepen aan de basis van het verzet tegen de bordelen. De Nederlandsche Vereeniging tegen Prostitutie, de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn en de Nederlandsche Middernachtzendingvereeniging. Zij sluiten hiermee aan bij de bevindingen van De Vries.⁸

Enkele jaren later hernam Marita Mathijsen, emeritus hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde, dit thema. In *De Gemaskerde Eeuw* probeert ze de mentaliteit van de Nederlandse negentiende eeuw te begrijpen aan de hand van de literatuur uit die tijd. Ze beargumenteert in haar werk dat er in de negentiende eeuw sprake was van vele maskers. Hiermee grijpt ze als het ware

⁷ Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. Reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum, 1997), 11-20 en 267-277.

⁸ Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1998), 7-24 en 287-306.

terug op de maskers die Van Ussel ook al noemde. De burgerelite had een bepaald ideaal voor ogen, waarin iedereen uit alle lagen van de bevolking zich netjes gedroeg, niet teveel alcohol dronk en er op het vlak van de seksualiteit niets buiten het huwelijk om gebeurde. Het masker waar Mathijssen over spreekt maskeerde de ware gezichten van deze burgerelite. Er was sprake van een dubbele moraal in de seksualiteit. Jonge mannen gingen vaak naar een prostituee alvorens ze in het huwelijk traden. Dit werd gedoogd onder het mom dat de man ervaring nodig had. Seksualiteit voor de vrouw was een taboe. Mathijssen werpt hiermee een nieuw licht op seksualiteit in de negentiende eeuw.⁹ Nederlands literatuurhistoricus Nop Maas gaat nog dieper in op het onderwerp seksualiteit in de negentiende eeuw in zijn boek *Seks! ...in de negentiende eeuw* (2006). In dit werk richt Maas zich op de donkerdere kanten van deze periode. Daarbij probeert hij net als Marita Mathijssen sluiers op te lichten die het ware gezicht van de negentiende-eeuwse burgercultuur laten zien. Dit doet hij echter op een wat rigoureuzer wijze dan Mathijssen. Maas gaat in op seksuele voorlichting, geestelijken die het celibaat schenden, prostitutie, hofschandalen, pornografie en homoseksualiteit. Hij heeft het niet over maskers, maar geeft een beschrijving van allerlei zaken binnen de seksualiteit die aan bod kwamen in het negentiende-eeuwse Nederland.

Cultuurhistorica Marja van Tilburg pakt het onderwerp seksualiteit in de negentiende eeuw vanuit een andere invalshoek aan. In haar proefschrift *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (1998) onderzoekt ze hoe de gedragsregels betreffende seksualiteit in de adviesliteratuur te interpreteren zijn. Ze richt zich naast de inhoud voornamelijk op vormaspecten van de boeken die tot de adviesliteratuur behoren. Zij komt tot de conclusie dat er een contradictie zichtbaar is tussen inhoud en vorm. In tegenstelling tot de vorm strookt de inhoud niet met de al gangbare, traditionele voorschriften voor het seksuele gedrag. Daar is sprake van discontinuïteit tussen de vroegmoderne adviesliteratuur en die uit de late achttiende en negentiende eeuw. In de laatste wordt vooral met betrekking tot seksualiteit veel gebruik gemaakt van verschillende stijlmiddelen. Hierdoor is er in sterkere mate een opvoedend karakter te bespeuren in vergelijking met de vroegmoderne adviesliteratuur. Ook blijkt uit de vormaspecten dat de bestudeerde auteurs niet goed wisten wat zij jonge vrouwen moesten adviseren. Het ideaal van de zorgzame vrouw in huis zweeft weliswaar door de boeken heen, maar is niet zo duidelijk als mens zou verwachten. Bovendien gaat ook Marja van Tilburg in tegen de conclusies van Van Ussel.¹⁰ Deze focus op adviesliteratuur brengt mij tot het onderwerp van dit onderzoek; seksualiteit en adviesliteratuur in negentiende-eeuws Nederland.

⁹ Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam, 2002), 9-17 en 247-249.

¹⁰ Marja van Tilburg, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Groningen, 1998), 1-17 en 133-142.

Methodiek

Als er inderdaad een dubbele seksuele moraal te ontdekken was in de burgercultuur van Nederland, schemerde deze dan ook door in de adviesliteratuur? De hoofdvraag die in dit onderzoek gehanteerd wordt is als volgt, is er een dubbele seksuele moraal terug te vinden in Nederlandse etiquetteboekjes uit de vroege negentiende eeuw betreffende omgangsvormen en seksualiteit tussen man en vrouw en hoe manifesteerde zich dat? Om een uitgebreide historische context te schetsen zal ik in het eerste hoofdstuk de dubbele seksuele moraal binnen de Nederlandse burgercultuur behandelen. In de twee daaropvolgende hoofdstukken zal ik een analyse geven van een viertal etiquetteboeken uit de eerste helft van de negentiende eeuw. De keuze voor deze boeken zijn allereerst gemaakt op datum van uitgave. Omdat er in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer verzet kwam tegen de dubbele seksuele moraal (met de opkomst van het feminisme) wilde ik juist boeken gebruiken die gepubliceerd zijn vóór die omslag. Verder heb ik gekeken naar de diversiteit van de boeken. Twee boeken zijn geschreven voor zowel mannen als vrouwen (volgens de auteurs) de andere twee voor alleen een vrouwelijk of mannelijk publiek. In dit onderzoek is helaas geen plek om alle hoofdstukken van deze boeken te behandelen, dus zal ik mij focussen op de onderdelen die ingaan op sociale omgang met de andere sekse of die een duidelijk verschil of overeenkomst geven tussen man en vrouw. In hoofdstuk twee zal ik ingaan op de regels voor mannen en vrouwen op het gebied van uiterlijkheden, terwijl in hoofdstuk drie de focus zal liggen op de omgangsvormen. Vervolgens volgt de conclusie waarin ik een antwoord op de hoofdvraag tracht te formuleren.

De dubbele seksuele moraal in de Nederlandse burgercultuur

De Nederlandse burgercultuur

Aan het begin van de negentiende eeuw groeiden de middenstanden explosief. In heel Europa ontstond er een nieuwe sociale laag, die de bourgeoisie wordt genoemd. De burgers in deze laag behoorden niet tot het proletariaat, maar waren ook niet van aristocratische afkomst. Daartussenin bevond zich een grote, zeer diverse groep. De meesten stonden ook dicht bij de grens van het proletariaat. Ze verdienden net genoeg om zich kleine luxeproducten te veroorloven, maar zodra de vader van het gezin zijn baan kwijt raakte, verviel de hele familie tot het proletariaat. Dit was ook de reden dat een groot deel van de bourgeoisie zichzelf begon te profileren als 'anders' dan het proletariaat. Ouders wilden hun kinderen de normen en waarden meegeven die tot hun stand behoorden. Ze mochten zich wel eens laten gaan nadat het loon was geïnd, of meedoen aan evenementen die de hogere bourgeoisie zou afslaan, maar ze behoorden niet tot het proletariaat! Een onderdeel van deze normen en waarden was het gezin. Het nastreven van het ideale bourgeois bestaan als gezin werd een doel op zich.¹¹

Ook in Nederland was het gesloten gezin een ideaal. De Verlichting van de achttiende eeuw had in Nederland een sterk gematigd karakter gehad. Godsdienstigheid stond nog steeds erg hoog in het vaandel. Daarnaast waren deugdzzaam leven en maatschappelijk welzijn daar nauw aan verbonden. Er ontstond een verlicht beschavingsideaal gebaseerd op de rede en godsdienstige openbaring. Dit beschavingsideaal werd verder doorgetrokken dan alleen de elite. Volgens het Nederlandse Verlichtingsdenken moesten alle Nederlandse burgers tot ontwikkeling komen. Alleen op die manier konden welvaart, deugd en goede zeden gerealiseerd worden. Het Nederlandse Verlichtingsdenken hield ook een herwaardering van de vaderlandse cultuur in.¹² Vóór de Franse overheersing was regionaal denken de norm, maar in de negentiende eeuw werd nationalisme steeds belangrijker. De burgers van Nederland hadden een gezamenlijke verantwoordelijkheid om een eenheid te vormen in een ideale staat. Deze ideale staat kan worden getypeerd met begrippen als geloof, gezin, goede werken, natiebeseft en educatie.¹³

De Verlichting was in Nederland kortom meer gematigd en meer vaderlands gericht dan in andere landen binnen Europa. Om het beschavingsideaal te realiseren werd in 1784 te Edam de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (het Nut) opgericht. Aanvankelijk trok het Nut voornamelijk leden uit de middengroepen aan. Later trok de vereniging meer leden uit de gegoede burgerij aan.

¹¹Peter Gay, *Schnitzler's century. The making of middle-class culture, 1815-1914* (New York, 2002), 24-33.

¹² Thimo de Nijs, *In veilige haven : het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij, 1815-1890* (Nijmegen, 2001), 67-68.

¹³Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam, 2002), 199-208.

De vereniging had als doel om de hele Nederlandse bevolking te beschaven. Dit werd later in de historiografie ook wel het beschavingsoffensief genoemd. Bij de leden van het Nut stond het huiselijkheidsideaal hoog in het vaandel. Dit werd ook uitgedragen naar de armere bevolkingsgroepen. Door middel van volksvoorlichting, onderwijs, het uitschrijven van prijsvragen en de uitgave van goedkope lectuur en handleidingen probeerde het Nut alle burgers zijn ideaal van beschaving bij te brengen. Het huiselijkheidsideaal werd steeds belangrijker in de Nederlandse maatschappij. Reeds in de zeventiende eeuw was er een verheerlijking van het huiselijk leven, daar bouwde dit ideaal op voort. De opkomst van de huiselijkheidscultus is wel eens in verband gebracht met de opkomst van de burgerij, die zich op deze manier probeerde af te zetten tegen andere sociale bevolkingsgroepen. Toch is het niet juist om de huiselijkheid alleen te zien binnen de onderscheidingsdrang van de burgerij, aangezien het ook overgedragen werd naar het proletariaat.¹⁴ Educatie was nodig om mensen uit de lagere klassen aan het werk te zetten, opdat er een ideale staat bereikt kon worden. Cijfers wezen al op het feit dat er bij betere scholing minder criminaliteit was. De nadruk werd gelegd op het kerngezin. Man, vrouw en kind werden als het ware een heilige driehoek van veel belang in de maatschappij. Dit ging niet op voor de periode vóór de negentiende eeuw. Toen was men niet afhankelijk van het gezin, maar van het hele gezin of buurtgemeenschap. Het gezin stond symbool voor harmonie, geluk en godszegen. Dit ideaal van het gezin kwam aan het wankelen tegen het einde van de negentiende eeuw. De emancipatie van de vrouw kwam op gang en daardoor werd de ondergeschikte positie van de vrouw binnen het gezin bekritiseerd.¹⁵

Aan de basis van het gezin stond uiteraard het huwelijk. De verbintenis tussen man en vrouw moest bestaan uit zachtheid, vriendelijkheid en redelijkheid, opdat het gezin een beschutting zou kunnen vormen tegen de harde buitenwereld. Man en vrouw waren in dit sociale contract van het huwelijk echter geenszins gelijkwaardig. De vrouw was nog altijd ondergeschikt aan de man, wat ook juridisch was vastgelegd. De vrouw werd gezien als van een totaal andere natuur dan de man. Zij was zachter, gevoeliger, grilliger en minder verstandelijk, wat haar alleen geschikt maakte voor het huishouden en het opvoeden van de kinderen. De man daarentegen was geschapen voor alle maatschappelijke functies zoals arbeid en politiek. De vrouw zou door haar natuurlijke talenten de jeugd weer huiselijkheid kunnen bijbrengen. Zij kon zich ook beter niet in het openbare leven tonen, tenzij het om amusement ging. Maar ook dat moest beperkt blijven, zodat het huiselijke werk er niet onder zou lijden. Volgens het Nut vormde het huiselijke gezin de basis van het ware geluk.¹⁶

¹⁴ De Nijs, *In veilige haven*, 67-72.

¹⁵ Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 199-208.

¹⁶ De Nijs, *In veilige haven*, 72-77.

Ook de mode weerspiegelde de rol van de vrouw. Na de Franse revolutie was het modebeeld veranderd, vrouwen droegen lossere kleding van dunne stoffen. Nadat Napoleon was verslagen veranderde de mode echter weer naar een degelijke en burgerlijke stijl. Stijve japonnen met ruches aan de hals werden veel gedragen. De natuurlijke contouren gingen geleidelijk aan verloren onder de kleding en de vrouw kreeg steeds meer de uitstraling van een breekbaar poppetje. Doordat de burgerlijke vrouw steeds meer bedekt werd met kleding, raakte ze ook in een toenemend isolement.¹⁷

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de aantrekkingskracht van het huiselijkheidsideaal nog meer toe. Door stijgende reële inkomens van een groot deel van de bevolking verbeterde woningen en door een sterk 'moraliseringsoffensief' door onder andere protestantse en katholieke organisaties werd het ideaal van huiselijkheid ook steeds meer in de lagere klassen toegepast.

Een groeiend besef van de dubbele moraal

Langzaam ontstond er echter een besef dat de dubbele moraal niet te combineren viel met het huiselijkheidsideaal. Een gevolg was een opkomend verzet tegen de ondergeschikte positie van de vrouw in het gezin. Dit betekent echter niet dat de idealen meteen aan de kant werden gezet. Toch was er in de literatuur een verschuiving zichtbaar. Vanaf 1850 begonnen delen van de gegoede burgerij en de eerste feministische schrijfsters zich af te vragen waarom de vrouw zo'n ondergeschikte rol vervulde.¹⁸

Deze ondergeschikte rol is gedeeltelijk zo gevormd omdat de vrouw in de negentiende eeuw van haar seksualiteit is beroofd. Het werd een negatieve eigenschap die alleen door hoeren, dienstmeisjes of vrouwen uit de laagste klassen werd getoond. Het gevolg was dat de vrouw als het zwakke geslacht werd gezien. Alleen de rol van moeder was nog over zonder seksualiteit. Dit betekende ook dat een vrouw niet alleen over straat kon. Ze moest altijd worden begeleid door een man wanneer ze een wandeling wilde maken, of bijvoorbeeld naar een concert ging. Mannen daarentegen konden gaan en staan waar ze wilden.

Dat de vrouw van haar seksualiteit werd beroofd, betekent ook dat seks voor het huwelijk voor een meisje uit de burgerkringen taboe was. In de literatuur werden vrouwen verder gestereotypeerd. Er vielen grofweg twee typen vrouwen te onderscheiden, de madonna's en de hoeren. Een normale vrouw kende geen behoefte aan seks. Dat mannen zich vrijer konden bewegen betekent echter niet dat er geen regels waren voor hun seksuele gedrag. Zo stond het nadrukkelijk

¹⁷ Johan Nater, *Vigelerende vrouwen, gediensstige meiden. Seksualiteit in Nederland in de negentiende eeuw* (Rotterdam, 1986), 13.

¹⁸ De Nijs, *In veilige haven*, 92-95.

vast dat seks voor het huwelijk ook voor mannen verboden was. Deze christelijke moraal uit de gedragsboeken kwam echter niet helemaal overeen met de geschreven medisch-liberale moraal, en de mondelinge moraal zoals die verkondigt werd op sociëteiten. De christelijke moraal schreef voor dat de man zelfbeheersing diende te hebben. In de medische wereld achtte men het echter onmogelijk voor een man zijn seksuele driften te beheersen. Dit hield uiteindelijk in dat mannen mochten toegeven aan het noodzakelijke kwaad, de prostitutie. De mondelinge moraal sloot hierbij aan. Dit leidde ertoe dat seksueel verkeer voor het huwelijk en ook bezoek aan de hoeren binnen het huwelijk door mannen niet veroordeeld werd. Pas wanneer de lusten botgevierd werden op een meisje uit dezelfde burgerlijke stand, was er sprake van een schandaal. Uiteraard werd er in de openbare literatuur hier niet over geschreven. Ook de man werd namelijk veelal gestereotypeerd. Krachtige mannen waren goede echtgenoten, terwijl hoerenlopers vaak de grootste schurken waren.¹⁹ Dat mannen hun lusten kwijt moesten werd gezien als een noodzakelijk kwaad. Dit noodzakelijk kwaad stond lijnrecht tegenover het ideaal van het huwelijk waarin man en vrouw een verbintenis van eindeloze liefde aangingen. Hier werd echter maar zeer zelden tegen geprotesteerd. Dit veranderde pas met de opkomst van de eerste feministen, die zich gingen inzetten tegen de dubbele moraal en voor de seksuele vrijheid van de vrouw.²⁰

Prostitutie werd in de eerste helft van de negentiende eeuw dus als een noodzakelijk kwaad gezien. Echter, meisjes uit de gegoede burgerstand hadden geen weet van het bestaan ervan. Een dame uit lagere standen wist wel op welke manieren ze allemaal haar brood kon verdienen, maar een net meisje had doorgaans geen weet van dames van lichte zeden. Getrouwde vrouwen kwamen wel snel achter het bestaan van prostitutie. Veel echtgenoten gingen uiteindelijk naar de hoeren, wat veelal niet onopgemerkt bleef. De vrouwen keurden dit uiteraard ten zeerste af. Vooral de burgermansvrouw uit de kleine burgerij keek neer op de prostituee. Vrouwen uit de hogere burgerstanden hadden vaker mededogen voor de gevallen meisjes in de bordelen. Het was vaak niet de schuld van de prostituee zelf dat zij in het bordeel terecht was gekomen, diep vanbinnen schulde er iets goeds in de vrouw die haar lichaam verkocht. Toch werd het bordeelbezoek van mannen ook door vrouwen vaak gezien als een noodzakelijk kwaad. Als zij zwanger of ziek waren en hun man niet konden bevredigen in zijn behoeftes, dan was een bezoek aan de hoeren onvermijdelijk. Dat dit allemaal werd geaccepteerd kan komen doordat men in die tijd waarschijnlijk dacht dat er uit seks met dienstmeisjes of hoeren geen emotionele voldoening zou komen.²¹

Door deze dubbele moraal zien we ook dat er in de negentiende eeuw in Nederland een reglementering van de prostitutie werd opgezet door de overheid. Aan het begin van de negentiende

¹⁹ Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 23-41.

²⁰ De Nijs, *In veilige haven*, 92-95.

²¹ Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 58-62.

eeuw werd het al ingevoerd onder invloed van de Franse overheersers. Via registratie en regelmatig medisch onderzoek van prostituees probeerden de autoriteiten meer grip te krijgen op besmettingsgevaar van geslachtsziekten. Na het vertrek van de Fransen verviel de registratie, maar op veel plekken bleef het medische onderzoek bestaan. Halverwege de negentiende eeuw werd er door koning Willem I druk gezet op de steden om de reglementering weer terug in te voeren. Een reden hiervoor was de bescherming van soldaten tegen geslachtsziekten. In de discussie over de reglementering van de prostitutie bestonden er meerdere vrouwentypen die gevaarlijk waren voor de man. Zo waren er bijvoorbeeld de overspelige vrouw en de verleidende dienstbode. De angst voor deze types vrouw was zo groot dat er een uitzondering werd gemaakt op de wet dat seks met minderjarigen verboden was voor jonge dienstbodes. Een dienstbode kon haar werkgever maar verleiden om hem vervolgens aan te klagen. Er was dus een dubbel beeld over de seksualiteit van vrouwen. Aan de ene kant waren ze veelal het slachtoffer van mannen, maar ze konden juist ook een bedreiging vormen voor mannen. Bovendien bestond er een wet die overspel door vrouwen bestrafte, maar prostitutie niet.²² Hier zien we dat de dubbele moraal ook juridisch was vastgelegd.

Niet alleen in Nederland was er een dubbele moraal. De Britse historicus Keith Thomas beschrijft in 'The Double Standard' dat er door de hele geschiedenis heen in Engeland een dubbele moraal te vinden is. Mannen mochten gaan en staan waar ze wilden. Ze konden ongestraft vreemdgaan en gebruik maken van de prostitutie. Dit in tegenstelling tot hun vrouwen en dochters. Die moesten maagd blijven tot aan het huwelijk en werden bestraft wanneer er sprake was van overspel. Om deze verhoudingen in stand te houden werd er een aparte klasse van gevallen vrouwen geclassificeerd, de prostituees, om de rest van de bevolking 'puur' te houden. Dit resulteerde ook daar in de reglementering van de prostitutie. Door regelgeving vanuit de regering werd de dubbele standaard zo in stand gehouden. Dit valt ook terug te zien in de regelgeving rondom een scheiding aanvragen. Een man kon gemakkelijk een scheiding aanvragen wanneer zijn vrouw overspelig was geweest, terwijl dat andersom helemaal niet zo makkelijk was.²³

Er zou gezegd kunnen worden dat de realiteit toch anders was dan het ideaal. Genoeg vrouwen zullen hun seksualiteit in ieder geval binnen het huwelijk hebben kunnen uiten. Toch is hier een groot zwijgen over in de literatuur. Ook in dagboeken hebben burgerlijke vrouwen het niet over hun seksualiteit. De openbare literatuur en in feite ook privé dagboeken, geven dus alleen maar een beeld van de officiële moraal. De enige bron waar duidelijk naar voren komt wat normaal was en wat niet in het seksuele verkeer, is de pornografie.²⁴

²² Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum, 1997), 23-37.

²³ Keith Thomas, 'The double standard', *Journal of the History of Ideas*, 20:2 (1959), 195-216, alhier 195-200.

²⁴ Mathijsen, *De gemaskerde eeuw*, 43-44.

Conclusie

In de negentiende eeuw kwam er een grotere waardering voor de huiselijkheid en het gesloten gezin dat daarbij hoorden. Vooral de burgerlijke standen verwoordden dit ideaal om zichzelf als klasse te onderscheiden. Door middel van educatie probeerden ze ook de lage klassen te beschaven. Vanuit genderoogpunt school er echter een dubbele moraal in dit ideaal van het gezin. De vrouw was ondergeschikt aan de man. Ze kon nergens gaan en staan zonder begeleiding en werd van de domme gehouden over praktijken als de prostitutie of seks in het algemeen. Mannen daarentegen werden in relatieve vrijheid opgevoed. Tijdens hun adolescentie maakten ze veelal al kennis met hun seksualiteit door de dienstbode te gebruiken of een bezoek aan de hoeren te brengen. Ook binnen het huwelijk gingen mannen nog wel eens naar een prostituee. Dit werd gezien als een noodzakelijk kwaad, omdat het ongezond zou zijn als de man zijn lusten niet kon uiten. De dubbele moraal was niet alleen een sociaal gegeven, het was ook juridisch vastgelegd, onder andere in de reglementering van de prostitutie. Door de groep vrouwen van lichte zeden in de gaten te houden, kon het idee van het noodzakelijk kwaad makkelijk in stand gehouden worden en daarmee ook de dubbele moraal. Bovendien werd overspel door vrouwen veel ernstiger bestraft dan overspel door mannen, ook dit was juridisch vastgelegd. Tegen het einde van de negentiende eeuw kwam er echter kritiek op de dubbele moraal. Een aantal leden van de hogere burgerklassen en de eerste feministen begonnen in te zien dat deze moraal niet samenging met het ideaal van huiselijkheid en het gezin. Daarmee werd een impuls gegeven voor de eerste feministische golf.

Etiquetteregels uiterlijkheden

De vier 'etiquetteboeken' die in dit onderzoek gebruikt zijn komen allemaal uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Wat opvalt, is dat alle boekjes – met uitzondering van het *Handboek der wellevendheid*, daarvan is de originele taal niet bekend – vertalingen uit het Duits betreffen.

Het *Nieuw handboek der wellevendheid* werd in 1842 gepubliceerd door de gebroeders Diederichs uit Amsterdam. De auteur zelf blijft onbekend. Het boek is volgens de auteur geschreven voor alle standen, maar lijkt desalniettemin voornamelijk gericht op de midden- en burgerstanden. De auteur beweert daarnaast in de inleiding dat het boek in principe ook voor beiden geslachten is geschreven.²⁵ De meeste gedragsregels zijn inderdaad te algemeen om voor één sekse specifiek te gelden. Toch lijkt het boek voornamelijk voor een mannelijk publiek te zijn geschreven. Door het boekje heen formuleert de auteur weliswaar steeds zinnen als 'de mensch moet...' etc., maar hij maakt ook veel gebruik van zinnen als 'hij heeft...' Daarnaast bespreekt de auteur meerdere onderwerpen die in principe alleen van toepassing zijn op de mannen uit de negentiende eeuw, zoals staatsbezoeken (die over het algemeen niet door vrouwen werden afgelegd) en een verandering in het gedrag wanneer de man, 'hij', een vrouw tegenover zich heeft.

De man die zijne wereld verstaat werd geschreven door de Duitse filosoof Gottfried Immanuel Wenzel. In 1819 werd het naar het Nederlands vertaald en uitgegeven door Brave jr. te Amsterdam. Zoals de titel al aangeeft is dit boek specifiek voor een mannelijk publiek geschreven. De inhoud is vergelijkbaar met de inhoud van het *Nieuw handboek der wellevendheid*. Beide boeken zijn in meerdere 'afdelingen' onderverdeeld. De eerste afdeling gaat in op etiquette van het lichaam. Zaken als kleding, spraak en houding van het lichaam komen aan bod. In de daarop volgende afdelingen gaan beide boeken in op gedrag jegens anderen in verschillende situaties. Opvallend is dat beiden boekjes een apart hoofdstuk hebben waarin het gedrag van specifiek de vrouw tegenover de man aan bod komt. Ook *De man die zijne wereld verstaat*, dat toch duidelijk voor een mannelijk publiek is geschreven, bevat zo'n hoofdstuk.

Het boek *De vrouw in hare waarde en grootheid* (1818) is geschreven door Frederik Ehrenberg, die als hofprediker in Berlijn werkt, en vertaalt naar het Nederduits door J.M.L. Roll, een predikant in Amsterdam. Het bevat in tegenstelling tot de twee bovenstaande boeken geen directe etiquette regels, maar meer algemene gedragsregels. Ehrenberg betoogt hoe de waardige vrouw zich gedraagt ten opzichte van de man en daarbij haar eer hoog houdt. Hoe een man zich behoort te gedragen wordt tussen de regels door dus ook besproken.

²⁵ N.n., *Nieuw handboek der wellevendheid* (Amsterdam, 1842), 1-5.

Eenzelfde aanpak is terug te zien in het boek *De liefde*, dat bovendien door dezelfde auteur is geschreven. *De liefde: voor vrienden van het edele en goede, ter bevordering van duurzaam huwelijksgeluk* (1820) is een boek van een ander kaliber vergeleken met voorgaande boekjes. Het is – zoals de titel aan aangeeft – volledig gewijd aan het concept liefde, zowel op vriendschappelijk als op romantisch niveau. De liefde is geschreven door Friedrich Ehrenberg, dezelfde dus auteur als het vorige boekje. De vertaler is dit keer Bernardus Verwey. Het boek is in twee volumes gesplitst. Het eerste deel gaat in op wat het concept liefde inhoudt en hoe het zich verhoudt tot andere deugden. Het tweede deel gaat in op de praktische regelingen rondom liefde en het huwelijk. Alleen volume 2 zal in dit onderzoek gebruikt worden, omdat dit beter aansluit op mijn onderzoek en bij de voorgaande etiquetteboeken.

In dit hoofdstuk zal ik de regels betreffende lichamelijke voorkomen bespreken en hoe de verschillen en overeenkomsten tussen man en vrouw zich ten opzichte van elkaar verhouden. Onder lichamelijke voorkomen versta ik uiterlijke gedragingen waarbij geen direct sociaal contact voor nodig is, zoals spraak (toon), kleding en de houding van het lichaam.

Kleding

In alle boeken waarin regels over kleding aan bod komen, staat zedelijkheid centraal. Zowel man als vrouw dienen zich rein te kleden. De kleding straalt immers uit hoe de innerlijke gesteldheid van een persoon is. Wanneer de kledij niet smaakvol is, zullen anderen minder contact zoeken.²⁶ Zedelijkheid en schaamte zijn vooral belangrijk om in acht te houden voor de vrouw. “De vrouw, zij moge zoo schoon zijn als een engel, verliest alles, indien hare kleeding die eener boeleerster is”.²⁷ Dit geeft al aan dat een vrouw sneller haar reine status kan verliezen dan een man. Maar niet alleen reinheid is de reden dat een vrouw zich meer zedelijk dient te kleden dan een man. Vrouwen moeten eenvoudigheid uitstralen en dit wordt het best gerealiseerd door zedelijke kleding.²⁸ Daarnaast wordt er van beiden seksen verwacht dat zij zich naar hun stand kleden. Het is van belang dat men zich niet te arm kleedt en soms zelfs liever te rijk.²⁹ Echter kan dit kleden boven de eigen stand door anderen ook weer worden opgevat als ijdelheid.³⁰ Verder wordt er nog een opmerking naar vrouwen gedaan over hoofdtoisels. Deze mogen niet te hoog zijn wanneer zij naar de schouwburg gaan, anders wordt het zicht van de persoon achter hen belet.³¹ Deze nadrukkelijke opmerking – die bovendien in

²⁶ N.n., *Nieuw handboek*, 38-39.

²⁷ Wenzel, *De man die zijne wereld verstaat* (Amsterdam, 1819), 117.

²⁸ Frederik Ehrenberg, *De vrouw en hare waarde en grootheid* volume 1 (Amsterdam, 1818), 27.

²⁹ Wenzel, *De man*, 117.

³⁰ N.n., *Nieuw handboek*, 40.

³¹ Wenzel, *De man*, 186-187.

een boek geschreven voor een mannelijk publiek gemaakt wordt – kan aangeven dat vrouwen over het algemeen niet als snugger werden gezien. Hier is echter verder geen bewijs voor.

Houding van het lichaam

Voor zowel mannen als vrouwen geldt volgens de etiquette dat de lichamelijke houding niet te stijf, maar ook weer niet te los moet zijn. Zo zijn er nog een aantal zeer algemene opmerkingen over de houding van het lichaam, maar uiteindelijk horen man en vrouw zich anders te gedragen ten opzichte van elkaar. Het is voor de man geoorloofd om bijvoorbeeld de armen in de zij te houden en zijn hoofd achterover te werpen, of op andere manier redelijk vrijmoedig te zijn in zijn houding. Dit is voor de vrouw uit den boze. Tijdens het lopen dient een vrouw de voeten zo min mogelijk op te tillen, het hoofd en lichaam verder recht te houden en niet ‘stout’ rond te kijken. Het moet lijken alsof de vrouw zweeft. “Zij moet meer het bewustzijn der eer aan den dag leggen, die zij van mannen geniet, doch daarbij tevens zedigheid, het zich op eenen bescheiden afstand houden, eene onderwerpelijke en zich met de borst buigende houding, een afwisselend het oog nederslaan en een langzaam opwaarts zien (...)”³² Ook wordt er benadrukt dat een goede lichaamshouding belangrijk is en dat het zeer ongepast is om als vrouw bijvoorbeeld een sigaar te roken, te vechten of dapperheid uit te stralen. Een vrouw hoort namelijk zachtmoedigheid uit te stralen en ze dient blijk te geven van een goed hart. Waar het de man toegestaan is om ‘stout’, ondernemend en vrij te zijn, moet de vrouw beschikken over bescheidenheid, zedigheid en schaamte in alles wat zij doet of zegt.³³ Deze regelgeving geeft al zeer duidelijk aan dat de (letterlijke) bewegingsvrijheid van een vrouw nogal ingeperkt is in vergelijking met die van de man. Het doet voorkomen alsof de vrouw lichter en zwakker is dan de man. Bovendien ligt het gedrag van man en vrouw volgens Frederik Ehrenberg vastgelegd in de natuur. Vooral wanneer een vrouw mannelijk gedrag gaat vertonen, is dit zeer onnatuurlijk. Zij doet op die manier afstand van zichzelf en daarmee ook van alles wat edel is. “De vrouw kan zich niet boven het vrouwelijke verheffen, maar wel beneden hetzelve wegzinken...” (*De man*, p. 3).³⁴ Wat opvalt is dat Ehrenberg deze onnatuurlijkheid van gedrag niet per se zo duidelijk naar voren brengt wanneer het over mannen gaat. Vrouwen mogen absoluut geen mannelijk gedrag vertonen, maar over mannen die vrouwelijk gedrag vertonen zegt hij weinig. Het enige wat van belang is bij mannen, is dat zij zich sterk opstellen zodat de zwakkere sekse op hen kunnen leunen. Mannelijkheid en vrouwelijkheid staan dus lijnrecht tegenover elkaar. Een overlap is niet wenselijk en wordt zelfs als onnatuurlijk gezien. Ook in andere zaken dan alleen de houding van het lichaam valt deze binaire oppositie af te leiden. Hier zal ik verder op ingaan in het volgende hoofdstuk.

³² Wenzel, *De man*, 180-181.

³³ Wenzel, *De man*, 173-179.

³⁴ Ehrenberg, *De vrouw*, 1-3

Spraak

Naast de juiste kledingkeuze en lichaamshouding was ook de manier van spreken voor beide seksen een belangrijke manier om een welopgevoede uitstraling te geven. De beschaafde vrouw zal altijd zachtaardig en vriendelijk spreken. Geenszins behoort er een vorm van koelheid of onverschilligheid in haar toon te schuilen. Een man moet zijn stem vol en vast laten klinken. Er moet geen zwakheid in te vinden zijn. Vriendelijkheid dient ook bij de spraak van een man de boventoon voeren.³⁵

Overig

Buiten bovenstaande etiketteregels beschrijven de auteurs ook algemene regels om als een welopgevoede man of vrouw door het leven te gaan. Frederik Ehrenberg schrijft dat een vrouw edel is als zij zwak, onderworpen en rein is. Wanneer een vrouw zich niet onderwerpt of zich voordoet als sterker dan dat zij is, zal zij het moeilijk krijgen in de zoektocht naar een echtgenoot. “Hoe zult gij, zonder inderdaad vrouwen te zijn, den man gelukkig maken, die in u het zachte, weekhartige, beminnende wezen zoekt, (...) [den man] die meer in u vindt, naarmate gij minder regten doet gelden (...)” (*De vrouw*, p. 49).³⁶ Dit statement staat in dezelfde lijn van natuurlijkheid in gedrag van man en vrouw zoals die door Ehrenberg wordt beschreven. Ook in het christelijk geloof zijn man en vrouw niet gelijk. Vrouwen geloven vaak dieper en verbinden het geloof aan hun innerlijke ziel, terwijl mannen godsdienst los zien van al het andere. Een man gelooft met zijn verstand, een vrouw met haar hart. Dit betekent ook dat vrouwen vatbaarder zijn voor angst en bijgeloof. “Uit het tot dus verre aangemerkte is ligtelijk af te leiden, dat *innigheid, eenvoudigheid en eene kinderlijke, opgeruimde gemoedsstemming* de godsvrucht der vrouw voornamelijk moeten kenmerken” (*De vrouw*, p. 162).³⁷

Conclusie

De beschrijvingen die de auteurs geven over diverse uiterlijkheden geven een duidelijk verschil tussen man en vrouw weer. Hoewel beide seksen zich zedelijk moeten kleden en gedragen, gelden er voor de vrouw extra regels die haar bewegingsvrijheid aan banden leggen. Zij moet kuisere kleding dragen en mag zich minder vrijmoedig bewegen vergeleken met een man. Zoals Johan Nater al aangaf in *Vigelerende vrouwen, gediensstige meiden* raakte de vrouw in de negentiende eeuw steeds meer bedekt qua kleding (zie vorig hoofdstuk), met een bepaalde mate van isolement tot gevolg. In spraak lijkt er geen groot verschil te zijn voor mannen en vrouwen, behalve dat een man te allen

³⁵ Wenzel, *De man*, 181-183.

³⁶ Ehrenberg, *De vrouw*, 1-52.

³⁷ Ehrenberg, *De vrouw*, 138-166.

tijden zijn stem vol en vast moet laten klinken. Dit zal ongetwijfeld verband houden met de notie van kracht: hij is de sterke man waarop het zwakkere geslacht kon steunen. In die zin bestond er een duidelijke vorm van mannelijkheid en een duidelijke vorm van vrouwelijkheid.

Regelgeving omtrent omgangsvormen

Achting jegens de andere sekse

Door alle etiquetteboekjes heen wordt duidelijk dat achting voor elkaar belangrijk is. Dit geldt ook naar de andere sekse. Meerdere auteurs zijn het er over eens dat mannen er speciaal op moeten letten dat zij een vrouw benaderen met de achting die zij verdient. Een man moet daarbij onthouden dat zelfs een lichte aanraking van de vrouw een belediging kan zijn en daarmee getuigt van een gebrek aan achting. Deze aanraking tussen een man en een vrouw kan duiden op ‘ongepast’ contact. Dit heeft invloed op de grootste schat van een vrouw, haar onbevleete naam en eer. De man moet voorzichtig zijn en al zijn aandacht naar de vrouw laten uitgaan.³⁸ Ehrenberg beschrijft dat sommige mannen de waardigheid van de vrouw verloochenen. Hier wordt op neergekeken, omdat de vrouw net als de man een mens is en daarom een waardige behandeling verdient. Bovendien is het enige dat een vrouw beschermt tegen aanranding haar eerbied. De waardigheid van een vrouw is daardoor van een meer zedelijk aard dan die van een man. Wanneer de vrouw zich hult in het goede en zachte en daarnaast eigenwaarde heeft, verdient zij de achting van een man.³⁹ Een vrouw lijkt dus sneller haar eer te kunnen verliezen dan een man door ongepast contact te hebben. Ook andere regelgeving geven hiervan blijk. Zo duldt een verstandige vrouw alleen maar deftigheid van een man. Een man moet vriendelijkheid, kiesheid en bevalligheid uitstralen, daarbij moet bescheidenheid en zedelijkheid in het gelaat en in het handelen aanwezig zijn om in de kring der beschaafde vrouwen ontvangen te mogen worden. Zedeloze woorden en dubbelzinnigheid zijn niet geoorloofd. “Men veroorlove zich nimmer de geringste dubbelzinnigheid, het geringste zedeloze woord, eenige onbescheiden gelaatstrek of onwelvoegelijke handeling. De beschaafde dame zal ons, in zulk een geval, altijd voor niet wel opgevoed houden” (*De man*, p. 176)⁴⁰ Wat opvalt aan dit citaat is dat de auteur het heeft over de ‘beschaafde dame’. Dit impliceert dat er ook onbeschaafde dames bestaan, die zedeloos gedrag wellicht wel zouden toestaan. Ook in andere etiquetteboeken wordt hieraan gerefereerd. In het *Nieuw handboek der wellevendheid* wordt zelfs zeer expliciet aangegeven dat er ook onbeschaafde vrouwen bestaan die mannen dulden die zich niet aan de gepaste gedragsregels houden. “Alleen het onbeschaafde en nietswaardige gedeelte der vrouwelijke kunne duldt hen, maar ook niet op den duur” (*Nieuw handboek*, p. 204).⁴¹

Dat alleen onbeschaafde vrouwen onachtzaamheid van mannen dulden, betekent niet dat deze onachtzaamheid in werkelijkheid onverdiend is. Alleen welopgevoede dames weten de achting van een man te verkrijgen. Een vrouw hoort zich op een achten- en beminnenswaardige wijze te

³⁸ N.n., *Nieuw handboek*, 199-204.

³⁹ Ehrenberg, *De vrouw*, 107-137.

⁴⁰ Wenzel, *De man*, 173-176.

⁴¹ N.n., *Nieuw handboek*, 204.

gedragen. Door zich zo te gedragen kan zij aanspraak maken op de achting, opmerkzaamheid en beleefdheid van het mannelijke geslacht. Wanneer zij zich niet naar behoren gedraagt, dan verdient zij ook de beleefdheid van mannen niet.⁴² Ook hier lijkt het alsof de vrouw volgens de auteurs minder bewegingsvrijheid heeft dan mannen. Weliswaar worden beiden seksen opgeroepen tot een achtenswaardige houding, de auteurs leggen meer nadruk op de negatieve consequenties voor een vrouw wanneer zij zich niet naar behoren gedraagt, dan op die voor een man. Een vrouw verliest bij onzedelijk gedrag haar eer en goede naam, een man wordt alleen niet toegelaten tot de kring der beschaafde dames. Er lijken geen blijvende gevolgen te zijn voor het onachtenswaardige gedrag van een man.

Een natuurlijke hiërarchie

De drie auteurs van de verschillende boekjes zijn het er dus over eens dat achting jegens de andere sekse – jegens iedereen in feite – erg belangrijk is, maar ook dat dit voor vrouwen nog belangrijker is dan voor mannen. Deze constatering wordt bekrachtigd door de focus op een hiërarchie die aanwezig zou zijn tussen mannen en vrouwen. Die hiërarchie wordt weer bevestigd door de verschillen in de natuur van de man en de vrouw te benadrukken. Vooral de auteur Frederik Ehrenberg besteed veel aandacht in het uiteenzetten van de natuur van man en vrouw. Dit houdt in dat de natuur het heeft gewild dat de man boven de vrouw staat. Het vrouwelijk geslacht is van nature zwak en kan niet heersen. Een vrouw moet haar zelfstandigheid verloochenen om de liefde en de bescherming van de man te verkrijgen. Dit doet zij door haar hart boven haar verstand te laten spreken, een man moet juist zijn verstand de boventoon doen geven.⁴³ Een vrouw mag zich niet mengen in gesprekken tussen mannen. De onderwerpen vallen vaak buiten haar begrip of zijn simpelweg niet voor vrouwelijke oren bestemd. Wanneer er spellen worden gespeeld hoort de vrouw zich streng binnen de grenzen van bescheidenheid en betamelijkheid te houden, zonder al te preuts over te komen.⁴⁴

Wat ook in de natuur is vastgelegd, is de bestemming in het leven van man en vrouw. Waar een man zelfstandig de wereld in trekt en zich bezig kan houden met zakelijke dingen, is de vrouw bestemd voor de huiselijke sferen. De reden hiervoor is voornamelijk de zwakheid van het vrouwelijk geslacht. Het is dan ook niet de bedoeling dat een vrouw “haar verstand verder laat gaan, dan haar hart het kan volgen” (*De vrouw*, p. 67). Bovendien is haar verstand het meest geschikt voor huishoudelijke taken. Het is een eervolle taak voor de vrouw om het huishouden te bestieren. Het gezin is namelijk de hoeksteen van de samenleving. Wanneer een vrouw geen gevoel voor

⁴² N.n., *Nieuw handboek*, 205-209.

⁴³ Ehrenberg, *De vrouw*, 1-25.

⁴⁴ N.n., *Nieuw handboek*, 205-211.

huiselijkheid heeft zal dit negatieve gevolgen hebben voor de gezinsleden, die uiteindelijk doorwerken in de rest van de maatschappij.⁴⁵ Een vrouw is alleen bekwaam om huishoudelijke taken te verrichten. Dit betekent ook dat het niet de bedoeling is dat een vrouw zich met wetenschappen bezighoudt. Dit brengt haar inwendige rust in verwarring en zo wordt het voor haar moeilijk om het goede en het schone nog te kunnen onderscheiden. “(...); nooit prale zij met wetenschappen, die slechts tot eer verstrekken aan het geslacht, dat tot diepzinnig denken en veelomvattend werken geboren is!” (*De vrouw*, p. 25).⁴⁶ Ehrenberg is duidelijk van mening dat de natuur bepaald heeft dat de man boven de vrouw geplaatst is in de hiërarchie. De andere auteurs gaan minder diep in op de natuurlijkheid van bepaalde zaken, maar er valt impliciet wel op te merken dat ook zij van mening zijn dat een vrouw een lagere positie inneemt dan een man.

Liefde en huwelijk

Dat mannen en vrouwen van nature sterk van elkaar verschillen is volgens Ehrenberg sterk terug te zien in de ontwikkeling van liefde bij kinderen. Hij beschrijft in *De liefde* dat jonge meisjes eerder gevoelens van liefde ervaren. Zij beleven deze gevoelens van binnenuit. Dit betekent ook dat wanneer zij zich bindt aan kleinigheden of uiterlijkheden zij haar vrouwelijke natuur verloochend, die hebben namelijk geen betrekking op de beleving van liefde van binnenuit. Het kan leiden tot ijdelheid, zinnelijkheid of zelfs tot slechtere dingen, wanneer zij niet weder tot haar vrouwelijke natuur komt. De jongen beleeft de liefde in tegenstelling tot het meisje aan de oppervlakte en richt zich op uiterlijke dingen. Het meisje mag lange tijd niet in aanraking komen met ideeën over liefde. De jongen mag dit wel. Pas wanneer een vrouw de ware gevonden heeft en zij zich met een man kan verbinden, leert zij wat liefde is. “Eerst in het gevoel der wederliefde, in het oogenblik der volle overgave, leert het onbedorven meisje het wezen der liefde kennen” (*De liefde*, p.13). Wanneer een vrouw beweert wel te weten wat liefde inhoudt, zal zij volgens Ehrenberg nooit ware liefde voelen. Die is alleen bestemd voor meisjes met een onbedorven hart. Romans dienen vermeden te worden, want daarin wordt het verkeerde beeld van de liefde gegeven en zou de vrouw zich een ideaalbeeld van haar toekomstige man kunnen vormen. Dit is verre van wenselijk. Een man integendeel zou zich juist wel een ideaalbeeld van zijn toekomstige vrouw moeten vormen.⁴⁷ Zoals hierboven al is vermeld, ontwikkelt de liefde zich bij een man uitwendig. Liefde ontstaat bij de man dan ook pas wanneer deze door een vrouw aangewakkerd wordt. Er is een uitwendige prikkel nodig om de liefde

⁴⁵ Ehrenberg, *De vrouw*, 67 en 197-231.

⁴⁶ Ibidem, 1-25.

⁴⁷ Friedrich Ehrenberg, *De liefde: voor vrienden van het edele en goede, ter bevordering van duurzaam huwelijksgeluk* II, vert. Bernardus Verwey, inl. idem (Amsterdam, 1820), 2-22.

te doen ontwikkelen. Dit kan al in een vroeg stadium van de jeugd gebeuren. De jongen weet dan ook meteen wat de liefde inhoudt, ook al heeft hij zijn hart nog niet vergeven.⁴⁸

De liefde van een vrouw gaat dieper dan bij een man. Vrouwen zijn daardoor volgens Ehrenberg ook trouwer. Bovendien kunnen ze maar één keer in hun leven écht een man liefhebben, namelijk de eerste keer. “Alleen de *ligtzinnige* vrouw kan zich, gescheiden zijnde van den eersten minnaar, met hetzelfde vuur in de armen van den tweeden werpen” (*De liefde*, p. 61).⁴⁹ Een vrouw kan niet zuiver zijn wanneer zij haar natuur niet volgt en niet beschaafd en nederig is. Kortom, een vrouw kan haar zuivere vrouwelijkheid erg makkelijk verliezen. Over zuiver mannelijkheid wordt niet veel gezegd. Enkel dat een man sterk dient te zijn, zodat zijn (toekomstige) vrouw altijd op hem kan steunen.

Als aan alle bovenstaande eisen is voldaan en er een goede relatie is opgebouwd, kunnen twee geliefden in het huwelijk treden. Ook binnen het huwelijk moeten er aan gedragsregels jegens elkaar voldaan worden. “De hoeksteen, waarop de echtelijke betrekking rusten moet, is *achting*” (*Nieuw handboek*, p. 102). Het belangrijkste binnen het huwelijk is trouw. Wanneer het vertrouwen er is, hoeven de echtgenoten ook niet continue in elkaars aanwezigheid te verkeren en is er een bepaalde mate van onafhankelijkheid mogelijk binnen een huwelijk. Daarnaast moeten man en vrouw met beleefdheid en zachtmoedigheid hun gevoelens uiten, opdat de huiselijke twist gering blijft.⁵⁰ Hierboven is al beschreven dat volgens de auteurs een vrouw vaak trouwer in een relatie is dan een man. Dit houdt ook in dat wanneer een vrouw ontrouw is, dit ernstiger gevolgen heeft voor haar man en haar omgeving. Ehrenberg beargumenteert dat “zij moet meer hinderpalen overschrijden, meer goeds in zich onderdrukken, om zich geheel en al aan de zonde te kunnen overgeven” (*De liefde*, p. 267). Bovendien beschrijft hij dat mannen ontrouw kunnen begaan zonder dat die ontrouw hun hart raakt. Zij beminnen nog steeds hun vrouw, waardoor ze sneller weer tot de orde zijn geroepen. Een vrouw kan alleen ontrouw zijn, wanneer ook haar hart niet meer aan haar man behoort. Ontrouw van het hart en niet van daad komt ook voor. Dit soort ontrouw komt eveneens meer voor bij vrouwen dan bij mannen.⁵¹ Ehrenberg beschrijft hiermee in feite dat vrouwen van nature meer zedelijk zijn en daardoor ook een grotere zonde begaan dan mannen wanneer zij vreemdgaan. Het mannelijke geslacht is zwak, waardoor het sneller geneigd is tot avontuurtjes buiten het huwelijk om. Dit ligt volgens Ehrenberg allemaal in de natuur van man en vrouw geschreven.

De verschillen tussen man en vrouw worden ook duidelijk op andere vlakken binnen het huwelijk. Er is een zeer duidelijke hiërarchie te onderscheiden. Wanneer een jonge vrouw trouwt,

⁴⁸ Ehrenberg, *De liefde*, 23-27.

⁴⁹ Ibidem, 50-61.

⁵⁰ N.n., *Nieuw handboek*, 102-108.

⁵¹ Ehrenberg, *De liefde*, 263-287.

dient zij zich in het huwelijk volledig aanpassen aan haar man, anders is er geen harmonie mogelijk. Het is echter niet de bedoeling dat de vrouw een slavin van haar man wordt. Een vrouw mag zeker wel eisen stellen wanneer dit in het gemeenschappelijk belang is.⁵² Ehrenberg predikt ook een zekere mate van gelijkheid binnen het huwelijk. Dat de man meer voorrechten toekomen heeft met zijn natuur te maken. Het zit ook in de natuur van de vrouw om zich louter om het huishouden te bekommeren.⁵³ Wanneer iedereen de juiste rol aanneemt, dan zijn beide partijen ook het gelukkigst.

Conclusie

Uit het vorige hoofdstuk viel al op te maken dat er op het gebied van uiterlijkheden een vrij duidelijke scheiding tussen man en vrouw aanwezig is in de boekjes. Dit geldt mogelijk nog sterker voor de omgangsvormen. Hoewel de verschillende auteurs duidelijk maken dat beide seksen zich achterswaardig behoren op te stellen en bovendien ook achting jegens anderen moeten tonen, gelden ook hier weer andere regels en consequenties voor vrouwen. Alle auteurs maken – zowel impliciet als expliciet – duidelijk dat een vrouw sneller haar eervolle positie kan verliezen dan een man. Zelfs wanneer een man vreemdgaat kan hem dit makkelijker vergeven worden dan wanneer een vrouw dit doet. Een man kan het in veel gevallen namelijk niet helpen dat hij zijn plezier elders moet zoeken. Het is opmerkelijk dat dit zo expliciet door Ehrenberg uitgelegd wordt. Het sluit zeer aan bij de visie van Marita Mathijssen die verschillende moralen betreffende seksualiteit ziet. Seks buiten het huwelijk wordt in principe volledig afgekeurd, maar wanneer een man vreemdgaat kan hij dit feitelijk niet helpen omdat zijn hart zwak is. Het is wellicht zelfs een noodzakelijk kwaad.

Naast deze specifieke verschillen, legt Frederik Ehrenberg zeer de nadruk op een verschil in de natuur van man en vrouw. Man en vrouw ontwikkelen zich anders, waardoor ze uiteindelijk in het leven ook zeer verschillende doelen nastreven. Dat de vrouw van een totaal andere natuur was dan de man werd al door Timo de Nijs in zijn onderzoek *In veilige haven* benadrukt. Man en vrouw zijn bovendien niet alleen van nature zeer verschillend, in de natuurlijke hiërarchie staat de man boven de vrouw. Daarnaast wordt zeer duidelijk gemaakt dat een vrouw bestemd is voor het bestieren van het huishouden, terwijl een man bestemd is voor het openbare leven. Ook hier wordt een nadruk gelegd op de natuurlijkheid van deze verdeling.

⁵² Ehrenberg, *De liefde*, 229-241.

⁵³ *Ibidem*, 177-199.

Conclusie

Aan het begin van dit onderzoek stelde ik de vraag of er een dubbele seksuele moraal terug te vinden was in Nederlandse etiquetteboekjes uit de vroege negentiende eeuw en hoe deze zich manifesteerde. Eerder onderzoek wees namelijk al uit dat deze dubbele moraal een hoogtepunt bereikte in de negentiende eeuw voordat de eerste feministen hier tegen in opstand kwamen. Vrouwen uit de midden en hogere standen mochten zich niet zonder begeleiding in het openbare leven mengen en zouden alleen bestemd zijn voor het huiselijke leven. Organisaties zoals het Nut propageerden de huiselijkheid en het belang van het gezin, hetgeen deze bestemming voor vrouwen alleen maar bevestigde. Niet alleen werden vrouwen steeds meer bedekt in stijve kleding die hun seksualiteit verhulde, in de gevestigde normen en waarden van die tijd was de vrouw volledig beroofd van haar seksualiteit. De ideale vrouw was seksloos en stortte zich volledig op de rol van moeder en huisvrouw. Mannen daarentegen experimenteerden vaak voor of tijdens het huwelijk met dienstmeisjes en prostituees op met seks. Hoewel dit niet werd goedgekeurd door de burgerlijke gemeenschap, werd het grotendeels wel gedoogd. Onder het mom van het 'noodzakelijk kwaad' werd prostitutie goedgepraat en konden de meeste mannen vrijelijk hun gang gaan. Wanneer een vrouw echter seks voor het huwelijk had, werd dit in alle opzichten ten strengste afgekeurd. Het was zelfs juridisch vastgelegd dat een vrouw strenger bestraft werd wanneer zij was vreemdgegaan dan een man in dezelfde situatie. Vrouwen stonden in de hiërarchie lager dan mannen. Ze werden gezien als het zwakkere geslacht. Dit etiket bracht ook weer andere verwachtingen met zich mee. Zo moest een vrouw altijd zedelijk en rein overkomen, zich nederig opstellen en ze moest zich vooral niet bemoeien met zaken die alleen mannen aangingen.

Marita Mathijsen legt uit dat er verschillende moralen bestonden. De christelijke moraal die seks voor het huwelijk in alle opzichten afkeurde en de medisch-liberale en mondelinge moraal die een noodzakelijk kwaad zagen bij seksualiteit van mannen. De etiquetteboeken die in dit onderzoek zijn gebruikt zijn allemaal door christenen – twee zelfs door een prediker – geschreven. De verwachting was dan ook dat de christelijke moraal duidelijk naar voren zou komen. In zekere zin is dit ook het geval. Alles wat in de buurt van seks buiten het huwelijk komt wordt afgekeurd. De dubbele seksuele moraal komt echter nog steeds duidelijk naar voren. In het onderzoek is gebleken dat mannen en vrouwen als fundamenteel anders werden beschouwd. Dit komt zeker terug in de verschillende etiquetteboekjes die hier gebruikt zijn. In de inleiding is duidelijk gemaakt dat de dubbele seksuele moraal in veel meer aspecten zichtbaar was dan alleen het verschil in seksuele vrijheid tussen man en vrouw. Verschillen in de ervaring van liefde, opvoeding en positie in de hiërarchie maken deel uit van de dubbele moraal.

In alle boeken staat zedelijkheid centraal. Beide seksen dienen zich achtenswaardig en zedelijk op te stellen om ook de achting van de ander te verdienen. Echter wordt al snel duidelijk dat dit toch meer geldt voor vrouwen dan voor mannen. Het heeft daarbij niet zozeer te maken met dat zij meer zedelijkheid moeten tonen, maar dat het verlies van zedelijkheid een aanslag zou zijn op de natuur van een vrouw. Vrouwen zouden van nature meer zedelijk, nederig en zachtaardig zijn dan mannen. Een vrouw die niet aan dit plaatje voldoet kan gevaarlijk zijn en zelfs terechtkomen in de prostitutie. Zij moet er daarom extra op letten dat dit niet gebeurt. De auteurs proberen de vrouw dus te behoeden voor onzedelijk gedrag. Daarnaast dringen ze er op aan dat mannen deze zedelijkheid niet mogen schenden. Een vrouw kan namelijk zelfs haar eer verliezen door op een onachtzame manier benaderd te worden door een man. Ook al komt zij zelf volledig rein en zedelijk over, een verkeerde aanraking schaadt de vrouw in kwestie meer dan de man die de handeling uitvoert. De nadruk op een verschil in de natuur tussen man en vrouw komt eveneens in alle boekjes naar voren, al wordt het sterker beargumenteert door Ehrenberg dan door de andere auteurs. Dat er zo'n groot verschil is tussen man en vrouw, wordt door Ehrenberg uitgelegd in de twee boeken op zijn naam (*De vrouw* en *De liefde*). Hij benadrukt en beargumenteert dat er een natuurlijk onderscheid is tussen man en vrouw en dat er daardoor ook een natuurlijke hiërarchie bestaat waarin de man boven de vrouw staat. Het meest opvallende is echter misschien hoe hij een bepaalde handeling sterker veroordeelt bij vrouwen dan bij mannen. Dit betreft het vreemdgaan. Hoewel er meerdere aspecten te vinden zijn waarin de dubbele moraal sterk naar voren komt, verwoordt dit voorbeeld precies wat de dubbele seksuele moraal inhoudt, precies zoals geschetst is in het eerste hoofdstuk. Een vrouw begaat een grotere zonde wanneer zij vreemdgaat dan een man. Volgens Ehrenberg heeft dit onder andere te maken met het feit dat mannen zwakker van hart zijn dan vrouwen. Deze ideeën sluiten naadloos aan op hoe de dubbele seksuele moraal door onder andere Marita Mathijssen is vormgegeven. Mannen zijn zwak van hart en kunnen dus af en toe toegeven aan het noodzakelijk kwaad. Bovendien wordt er hier een verklaring gegeven voor de juridische vastlegging dat vrouwen meer bestraft worden voor vreemdgaan dan mannen.

De dubbele seksuele moraal schemert dus inderdaad door in de adviesliteratuur uit de vroege negentiende eeuw. Vrouwen werden als fundamenteel anders dan mannen gezien en moesten daarom ook anders behandeld worden. Dat vrouwen eerder bestraft werden voor onzedelijkheid zou zelfs tot de conclusie kunnen leiden dat de heersende elite – die bestond uit mannen – bang waren voor wat vrouwen zouden kunnen doen wanneer zij dezelfde vrijheid zouden genieten als mannen. De impliciete vergelijking met hoeren wordt veel gemaakt; onzedelijke vrouwen hebben volgens de auteurs veel van doen met prostituees en kunnen daarom ook sneller in de prostitutie terechtkomen dan vrouwen die zich welopgevoed gedragen. Dat er geen – openlijke - mannelijke prostituees bestonden zal er ook in meespelen in het idee dat vrouwen sneller konden

vervallen in extremer onzedelijk gedrag dan mannen wanneer zij eenmaal de grens waren overgegaan. Om vrouwen daarom maar onder streng toezicht te houden in plaats van goed voor te lichten over seksualiteit, sluit aan bij de visie van Röling die al aangaf dat er in de negentiende-eeuwse burgercultuur geen plaats was voor seksuele voorlichting.

Hoewel deze strenge dubbele seksuele moraal in de westerse wereld heden ten dagen niet meer bestaat, zijn de sporen daarvan nog steeds zichtbaar. In delen van de wereld waar religie nog een grote stempel drukt op de maatschappij dan in Nederland is deze dubbele moraal echter nog sterk aanwezig. De bestudering van de wijze waarop deze sociale patronen destijds ingevoerd en gehandhaafd werden geeft mijns inziens belangrijke inzichten in de wereld van vandaag. In de islamitische wereld die ook in de multiculturele samenleving zichtbaar is, dienen vrouwen zich in kleding en houding aan te passen aan de mannen, opdat zij niet in hun eer geschonden worden. Onze dubbele seksuele moraal die van mannen die vrouwen 'scoren' helden maakt, maar van diezelfde vrouwen 'sletten', kent een duisterder kant van uitstoting en eerwraak. Westerse overheden proberen hieraan te tornen middels boerka-verboden en, in opruiierig taalgebruik, een "kopvoddentaks."

De geschiedenis leert echter dat het de vrouwen zelf zijn die het voortouw moeten nemen om het discours te breken. De dubbele moraal die vandaag de dag nog bestaat moet op de schop, maar daarbij helpt inmenging van buitenaf niet. Emancipatie is een intern proces. De meisjes moeten zelf stoer worden, alvorens ze hoer af kunnen worden.

Bibliografie

Monografiën

Furnée, Jan Hein, *Plaatsen van beschaafd vertier: standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam, 2012).

Gay, Peter, *Schnitzler's Century. The making of middle-class culture, 1815-1914* (New York, 2002).

Maas, Nop, *Seks!... In de negentiende eeuw* (Nijmegen, 2006).

Mathijsen, Marita, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam, 2002).

Nater, Johan P., *Vigelerende vrouwen, gediensstige meiden. Seksualiteit in Nederland in de negentiende eeuw* (Rotterdam, 1986).

Nijs, Thimo de, *In veilige haven : het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij, 1815-1890* (Nijmegen, 2001).

Röling, H.Q., *Gevreesde Vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam, 1994).

Tilburg, Marja van, *Hoe hoorde het? : seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Groningen, 1998).

Ussel, J.M.W. van, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel, 1968).

Vries, Petra de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum, 1997).

Artikelen

Thomas, Keith, 'The Double Standard', *Journal of the History of Ideas*, 20:2 (1959), 195-216.

Vries, Boudien de, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij' *De Negentiende Eeuw* (1998), 25-35.

Etiquetteboeken

Ehrenberg, Friedrich, *De liefde: voor vrienden van het edele en goede, ter bevordering van duurzaam huwelijksgeluk, Volume 2* (Amsterdam, 1820).

Ehrenberg, Friedrich, *De vrouw en hare waarde en grootheid, volume 1* (Amsterdam, 1818).

n.n., *Nieuw handboek der wellevendheid* (Amsterdam, 1842).

Wenzel, G.J., *De man die zijne wereld verstaat* (Amsterdam, 1819).